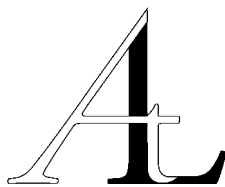

I S S N 1 3 9 2 - 7 3 7 X
e-I S S N 2 6 6 9 - 2 4 4 9

Archivum Lithuanicum 24

KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO
VILNIAUS UNIVERSITETAS
VILNIAUS UNIVERSITETO ŠIAULIŲ AKADEMIJA
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

ARCHIVUM *Lithuanicum* 24

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIUS 2022

Redaktorių kolegija / Editorial Board:

PROF. HABIL. DR. *Giedrius Subačius* (filologija / philology),
(vyriausiasis redaktorius / editor),
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO,
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Birutė Triškaitė* (filologija / philology),
(vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoja / associate editor),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

HABIL. DR. *Ona Aleknavičienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

PROF. HABIL. DR. *Roma Bončkutė* (filologija / philology),
KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

PROF. DR. *Pietro U. Dini* (kalbotyra / linguistics),
UNIVERSITÀ DI PISA

PROF. HABIL. DR. *Jolanta Gelumbeckaitė* (kalbotyra / linguistics),
JOHANN WOLFGANG GOETHE-UNIVERSITÄT FRANKFURT AM MAIN

DR. *Reda Griškaitė* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DOC. DR. *Birutė Kabašinskaitė* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Bronius Maskuliūnas* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETO ŠIAULIŲ AKADEMIJA

PROF. DR. *Jurgis Pakerys* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Rūta Petrauskaitė* (filologija / philology),
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS, KAUNAS

HABIL. DR. *Christiane Schiller* (kalbotyra / linguistics),
HUMBOLDT-UNIVERSITÄT ZU BERLIN

HABIL. DR. *Darius Staliūnas* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Mindaugas Šinkūnas* (kalbotyra / linguistics),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Aurelija Tamošiūnaitė* (filologija / philology),
JOHANNES GUTENBERG-UNIVERSITÄT MAINZ

PROF. HABIL. DR. *Pēteris Vanags* (kalbotyra / linguistics),
LATVIJAS UNIVERSITĀTE, RĪGA,
STOCKHOLMS UNIVERSITET

DR. *Jurgita Venckienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

PROF. HABIL. DR. *Wiesław Wydra* (filologija / philology,
knygos istorija / book history),
UNIwersytet Adama Mickiewicza, POZNAŃ

Turinys (Contents)

Straipsniai (Articles)

Paulius V. Subačius

Tekstas kaip gyvatvorė o 9

Simon Fries

Über die Variation *būtų - būt* und
mūsų, jūsų - mūs, jūs bei Christian Donelaitis o 27

Ona Aleknavičienė

Lietuvių kalba kaip kalbos politikos objektas Prūsijos Karalystėje:
XVIII a. pradžios diskursas o 57

Birutė Kabašinskaitė

Rytų, vidurio ir Mažosios Lietuvos raštijos sandūros
1863, 1865 m. reformatų religinės didaktikos knygelėse o 103

Giedrius Subačius

Simono Daukanto 1846-ųjų *Pasakų Fedro* rankraščio ir spaudinio ortografija o 131

Jurgita Venckienė

Kazimiero Jauniaus marginalijos
Jono Jablonskio *Lietuviškos kalbos gramatikoje* (1901) o 187

Beata Bednarek

„Witaj, Ojczyzno!” – akcenty litewskie w lirykach
Franciszka Dionizego Książnina zawartych w Rękopisie Puławskim o 217

Publikacijos (Publications)

Sondra Rankelienė

Teodoro Narbuto asmeninės bibliotekos fragmentas
Vilniaus universiteto bibliotekoje: nuosavybės ženklai, viršeliai
ir marginalijos kaip savininko asmenybės bruožų atskleidimo įrankis o 239

Reda Griškaitė

Motiejaus Valančiaus sudarytas retų lietuviškų knygų sąrašas o 319

Recenzijos (Reviews)

Aurelija Tamošiūnaitė

Recenzuojama: Tomasz Kamusella, *Words in Space and Time.*

Historical Atlas of Language Politics in Modern Central Europe, 2021 ○ 365

Rima Cicėnienė

Recenzuojama: Ilja Lemeškinas = Il'ja Lemeškin, *Pranciškaus Skorinos*

portretas 1522–2022 = Portrait de Francisk Skorina 1522–2022, 2022 ○ 373

Darius Staliūnas

Recenzuojama: Viktorija Šeina, *Savas svetimas dainius. Adamas Mickiewiczius*
lietuvių literatūros kanone (1883–1940), 2021 ○ 385

Roma Bončkutė

Recenzuojama: Dalia Jakaitė (sud., įv. str. ir koment.)

Ko mums šiandien trūksta? Povilo Višinskio publicistika, 2020 ○ 391

Jolita Mulevičiūtė

Recenzuojama: Diana Streikuvienė (sud., tekstų autorė)

Jonas Kazimieras Vilčinskis. Vilniaus albumas =

Jan Kazimierz Wilczyński. The Vilnius Album, 2021 ○ 399

Diskusijos, apžvalgos, pastabos (Discussions, Surveys, Notes)

Roma Bončkutė

Konferencija „Jaunsvirlaukio akademija“, skirta S. Daukanto

229-osioms gimimo metinėms: Jelgava ir Jaunsvirlaukis ○ 409

Aurelija Tamošiūnaitė

Johannes Gutenberg-Universität Mainz

Recenzuojama:

Tomasz Kamusella,
*Words in Space and Time. Historical Atlas
of Language Politics in Modern Central Europe*

Budapest, Vienna, New York: Central European University Press,
2021, 289 p. ISBN 978-963-386-418-0 ebook, ISBN 978-963-386-417-3 hardback

Žemėlapis, Deniso Woodo teigimu, leidžia įtikrovinti tokį erdvinį pasaulio pažinimą, kuris slypi už žmogaus jutiminio pažinimo ribų¹. Todėl kartografuoti, t. y. vizualiai atvaizduoti, galima ne tik erdvėje apčiuopiamus objektus, bet ir tai, ko tiesiogiai negalima pamatyti, įžiūrėti, paliesti ar pajausti. Galbūt dėl to žemėlapis yra toks parankus ir paveikus įrankis istoriniam pasakojimui kurti: juk praeitis visada tik įsivaizduojama ar (re)konstruojama, o žemėlapis tarsi padeda ją vizualiai įdaiktinti. Tokia žemėlapias pasakojama socialinė kalbų ir kalbėtojų istorija atsiveria naujaisioje Tomaszo Kamusello knygoje *Words in Space and Time. Historical Atlas of Language Politics in Modern Central Europe* (toliau – *Atlasas*), kurioje kartografuojami per paskutinį tūkstantmetį Vidurio Europoje vykę kultūriniai, politiniai ir visuomeniniai procesai bei jų poveikis šio regiono kalbų kraštovaizdžiui. Pagrindinis leidinio siekis – vizualiai atskleisti istorinę, politinę ir kultūrinę *kalbos* kaip ideologinio konstrukto prigimtį ir taip bent iš dalies kvestionuoti Vidurio Europos valstybėse tebedominuojantį etnolingvistinio nacionalizmo ideologiją paremtą istorinį ir politinį naratyvą (p. xvi). Tad *Atlasas* pasakojama ir dekonstruojama per *kalbą* apibrėžtos tautos ir valstybės *idėjos* formavimosi, iškilimo ir įsitvirtinimo Vidurio Europoje istorija.

Atlasą sudaro „Ižangos žodis“ (p. ix), „Padėka“ (p. xi–xiii), „Pratarmė“ (p. xv–xvii), „Įvadas“ (p. 1–3), 42 teminiai žemėlapiai ir juos lydintys straipsniai (p. 4–176), gausus terminų žodynelis (p. 177–229), literatūros sąrašas (p. 231–250) ir vietovardžių rodyklė (p. 251–289). Leidinys parengtas anglų kalba, vis dėlto siekiant įtaigiau parodyti

¹ Wood 2010, 15–16.

istorinį regiono daugiabalsiškumą, t. y. kaip Vidurio Europa retrospektyviai *rekonstruotina* per konkrečių kalbų, rašto sistemų ir kultūrų prizmę (p. xii), šeši žemėlapiai kartu su bendraautoriais parengti regione įvairiais laikotarpiais vartotomis (ar iš dalies tebevartojamomis) kitomis kalbomis: lotynų (9 žemėl.), osmanų turkų (15 žemėl.), jidiš (16 žemėl.), esperanto (17 žemėl.), moldavų (32 žemėl.) ir sileziečių (41 žemėl.).

Leidinio tikslas, objektas (*kalbos, tautos ir valstybės* konceptualizacijos istorija Vidurio Europoje), pasirinktos teorinės ir metodologinės priegijos bei sudarymo principai skaitytojui labai glaudžiai pristatomi „Pratarmėje“. Etnolingvistinio nacionalizmo istoriją Vidurio ir Rytų Europos kontekste ne vieną dešimtmetį tiriantis Kamusella atlaso žanrą šiam leidiniui pasirinko neatsitiktinai. Kaip teigia pats autorius, atlasas ne tik leidžia koncentruočiau ir sistemingiau pateikti enciklopedinio pobūdžio informaciją ar įtaigiau perteikti erdvinius aprašomų kultūrinių ir istorinių procesų ryšius, bet ir tam tikra prasme dekonstruoti XX a. įsišaknijusius šiam regionui būdingus kartografinius naratyvus (p. xi).

„Įvade“, gal kiek neįprastai tokio pobūdžio leidiniui (t. y. atlasui), Kamusella nusako savo paties asmeninį santykį su *kalbomis*: kada, kaip, kokiam kontekste formavosi jo kalbinis repertuaras ir kaip ši patirtis (pavyzdžiui, vaikystė Aukštutinėje Silezijoje, mokyklos įdiegtas kalbos nepasitikėjimo jausmas komunistinėje Lenkijoje, anglų filologijos studijos, vėliau studijos Čekijoje, Pietų Afrikos Respublikoje, mokslinė veikla ir kt.) lėmė paties autoriaus supratimą ir požiūrį į *kalbą*. Tokia autoriaus išgyventos kalbinės patirties² refleksija skaitytojui leidžia ne tik geriau pažinti autoriaus asmenybę, bet ir suprasti leidinio genezę, dėmesį Vidurio Europos etnolingvistiniam nacionalizmui, pasirinktą istorijos bei kalbos sociologijos perspektyvų dermę ir ideologinę bei epistemologinę autoriaus laikyseną. Pastarasis aspektas itin svarbus siekiant interpretuoti *Atlaso* kartografinį ir mokslinį diskursą, t. y. ką, kaip ir kodėl autorius pasirinko (ar nepasirinko) *žymėti* ir kokius istorinius, politinius, kultūrinius įvykius ir procesus rinkosi akcentuoti žemėlapius aiškinančiuose straipsniuose.

Žemėlapiai ir juos lydintys komentarai išdėstyti chronologine seka, pradedant IX a. ir baigiant XXI a. pradžia. Pirmieji dešimt žemėlapių ir jų komentarų, apimančios IX–XVIII a., yra įvadiniai, kontekstiniai, punktyriškai fiksuojantys pagrindinius šio ilgo laikotarpio politinius, kultūrinius ir socialinius pokyčius regione. Didžioji dalis žemėlapių ir jų komentarų *Atlase* vis dėlto skirta XIX a. prasidėjusiems ir per visą XX a. iki pat šių dienų nusitęsusiems politiniams procesams pristatyti. Būtent šiam dviejų ilgų šimtmečių laikotarpiui – kaip kertiniam Vidurio Europos kalbų politikos, ypač etnolingvistinio nacionalizmo ideologijos iškilimo ir įsitvirtinimo procesams suprasti – ir skirtas pagrindinis dėmesys, taip pat paaiškinantis *Atlaso* paantraštėje slypintį akcentą naujųjų laikų istorijai.

Pagrindinė *Atlaso* naratyvinė linija (įvairiomis formuluotėmis kartojama visame leidinyje) būtų tokia: Vidurio Europos regiono politinė vaizduotė, ypač teritorinio

2 Plg. angl. *lived experience of language*, vok. *Spracherleben*, žr. Busch 2017, 341.

suverenumo įgyvendinimas ir jo legitimizacija, nuo XIX a. iki pat šių dienų nuosekliausiai formuota ir grįsta etnolingvistinio nacionalizmo ideologijos pagrindu (žr., pavyzdžiui, p. 91). Šiai tezei įrodyti ir vizualiai iliustruoti Kamusella bent penkiuose žemėlapiuose (20, 25, 31, 36 ir 42 žemėl.) kartografuoja, kaip ir koku laipsniu įvairiais laikotarpiais skirtingose regiono vietose formuojant valstybingumą buvo pasitelktas *kalbos, tautos ir valstybės norminio izomorfizmo principas* (angl. *the principle of normative isomorphism of language, nation, and state*, p. 66, 212). Norminio izomorfizmo principo esmė – teritorinė ir ideologinė kalbos, tautos ir valstybės sutaptis, populiariai išreikština *kalba = tauta = valstybė* formule (p. 66). Praktinis tokios sutapties siekis, pasireiškiantis, pavyzdžiui, per demografinės inžinerijos, oficialios kalbos politikos procesus (p. 91), Kamusellos manymu (p. 66, 212), parodo etnolingvistinio nacionalizmo ideologijos įgyvendinimą. Vis dėlto bene svarbiausia – tai, kad principo įgyvendinimui ir įkurtam valstybingumui palaikyti reikalinga „sava“, unikali, t. y. su jokia kita žmonių grupe nesidalijama, savarankiška *tautinė kalba*. Tad kaip *Atlase* kartografuojamas toks istorinis *savarankiškos kalbos* konstravimas?

Šis uždavinys nėra lengvas, nes kalbą, kaip socialinį fenomeną, geografinėje erdvėje kartografuoti galima tik indeksiskai, t. y. per kalbėtojus, o tai reiškia, kad konkrečių kalbų, kalbėjimo atmainų ar kalbinių repertuarų paplitimą neišvengiamai reikės sieti su tam tikros etninės, gentinės, religinės ar kultūrinės grupės individais ir jų gyvenamuoju arealu. Vis dėlto, ypač žvelgiant iš sociolingvistinės perspektyvos, indeksinis ryšys tarp kalbos ir tam tikros kultūriškai apibrėžtos žmonių grupės nėra neproblemiškas. Pirmiausia, šis ryšys ne visada izomorfiškas: Europos (ir net globaliame) kontekste tai turbūt geriausiai galėtų iliustruoti žydų, įvairiais laikotarpiais ir įvairiose Vidurio Europos vietose vartojusių ir vartojančių įvairias semitų, tiurkų, ugrų, graikų, romanų, germanų, slavų, baltų ar kitų kalbų atmainas, atvejis³. Antra, vieną ar kitą kalbą siejant tik su tam tikra konkrečia (ypač etnine) žmonių grupe kyla pavojus pateikti pernelyg supaprastintą kalbinės tikrovės vaizdą: viena vertus, neatspindima ar net užmaskuojama kiekvienai kalbos bendruomenei būdinga kalbinių repertuarų ir kalbėjimo formų įvairovė, antra vertus, kyla šio indeksinio ryšio „natūralizavimo“ pavojus, t. y. konkreti kalba tarsi „pririšama“, ima „priklausyti“ vienai kuriai žmonių grupei. Trečia, problemiškas diachronijos aspektu yra ir konkrečios kalbos įvardijimo bei jos apibrėžimo aspektas: juk kalbėjimo formos nuolat kinta, vadinasi, laikui bėgant neišvengiamai kinta ne tik konkrečių *įvardytų* kalbų gramatinė raiška, bet ir tai, kas vienu ar kitu laikotarpiu apskritai *suprantama* ir *įvardijama* kaip *kalba*, o kas – variantu, atmaina ar dialektu.

Kamusellos teorinis ir tam tikra prasme metodologinis atsakas į šias problemas – *Atlase* brėžiama aiški terminologinė skirtis tarp dviejų *kalbos* sampratų: 1) *kalbos* (angl. *language*, vok. *Sprache*) kaip biologinio žmogaus gebėjimo reikšti mintis tam tikra (verbalinių ar neverbalinių) ženklų sistema ir 2) *kalbos* (angl. *a language*, vok. *Einzel-*

3 Žr., pvz., Kahn, Rubin 2016.

sprache) kaip konkrečios, specifinės tokios minčių raiškos sistemos apraiškos (p. 5). Šiai antrajai – *Atlase* vokiškuoju *Einzelssprache* terminu įvardijamai – kalbos sampratai ir jos konceptualizavimo istorijai Vidurio Europoje ir yra skiriamas pagrindinis dėmesys. Kitaip tariant, *Atlase* kartografuojama modernių kalbų – *Einzelssprachen* – inžinerijos istorija: kaip, kada ir kokiems socialiniams, kultūriniais, politiniams veiksniams lemiant Vidurio Europoje konstruota kalbos (*Einzelssprache*) kaip atskiro, suskaidijamo, t. y. *vieno iš daugelio*, su tam tikra žmonių grupe ir / ar valstybe sietino, teritoriškai apibrėžto ir pavadinto kalbinio *vieneto* idėja (p. 190).

Atlase perimtas postruktūralistinis sociolingvistinis⁴ požiūris į kalbą – kaip į takų, dinaminį, heterogenišką, socialinių, kultūrinių, politinių ir istorinių procesų bei kontekstų sąlygotą fenomeną. Todėl praktiškai kartografuojant kalbą žemėlapiuose pasitelkiama iš arealinės lingvistikos pasiskolinta *dialektų kontinuumo* (angl. *dialect continuum*) sąvoka, pabrėžianti palaiptinį tarpusavyje daugiau ar mažiau susijusių kalbėjimo formų kitimą erdvėje ir laike. Kamusellos pasirinkta kontinuumo kategorija iš tiesų patogi kalbiniam dinamizmui apčiuopti ir bent jau iš dalies padeda išspręsti dalį mano anksčiau minėtų su konkrečios kalbos kartografavimu siejamų problemų.

Dialektų kontinuumų skyrimo pagrindu Kamusella, regis, pasirinko *kalbinio suprantamumo* (angl. *mutual comprehensibility* arba *intelligibility*) kriterijų (į tai orientuotų p. 188 pateiktas apibrėžimas, taip pat žr. p. 101). Vis dėlto *Atlase* kartografuojamų kontinuumų kategorijos pasirinktos gana stambios, iš esmės atliepančios genetines kalbų grupes (germanų, fino-ugrų, baltų, slavų, tiurkų, graikų, albanų, romanų ir iš dalies semitų). Kai kurios iš šių kontinuumų kategorijų chronologiškai ima smulkėti. Pavyzdžiui, nuo 4 žemėlapiro, kartografuojančio kalbinę situaciją XVI a. antroje pusėje, atskirai spalviškai imami žymėti finų ir atskirai ugrų (kodėl ankstesniuose žemėlapiuose tokios skirties nebūta, intuityviai neaišku) bei rytų ir vakarų romanų dialektų kontinuumai (juos vieną nuo kito atskiria slavų, tiurkų ir graikų kontinuumai). Nuo 7 žemėlapiro, skirto XVIII a. pirmosios pusės kalbiniais repertuarams, spalviškai atskiriami šiaurės ir pietų slavų dialektų kontinuumai (juos atskiria germanų, rytų romanų, ugrų ir tiurkų kontinuumai). Dialektų kontinuumai, kaip pagrindinis kartografavimo objektas, sistemingai žymimas daugelyje *Atlaso* žemėlapių, todėl bent šių eilučių autorei iki galo liko neaišku, kodėl 18 žemėlapyje, kuriame sužymėti trumpalaikiai XX a. pradžios Vidurio Europos politiniai projektai, vis dėlto nuspręsta kartografuoti kalbas (angl. *languages*), o ne dialektų kontinuumus.

Žvelgiant į Vidurio Europos istoriją iš dialektų kontinuumų perspektyvos, t. y. variant *Atlasą* ir lyginant žemėlapius vieną su kitu, aiškiai matyti, kad ne visi Vidurio Europos regionai, regis, patyrė vienodo intensyvumo *kalbines* transformacijas. Kai kurie regionai, daugiausia esantys šiaurinėje periferijoje, pavyzdžiui, Skandinavijos pusiasalis, Baltijos jūros pakrantės, juose vartotų dialektų kontinuumų atžvilgiu chronologiškai tarsi išliko stabilesni (nors pokyčių čia, žinoma, taip pat būta, pavyzdžiui,

4 Plg. García, Flores, Spotti 2016, 4–5.

traukiantis baltų ar fino-ugrų dialektų kontinuumams ir plečiantis slavų ir germanų kontinuumams). Vis dėlto regiono pietuose, ypač pietryčiuose esančios teritorijos (Juodosios jūros pakrantės, Krymo, Balkanų, Anatolijos pusiasaliai) – per visą kartografuojamą laikotarpį patyrė, regis, daugiau ir intensyvesnių, ryškesnių transformacijų. Pavyzdžiui, žvelgiant į dabartinės pietų Ukrainos ar Krymo teritorijas, aiškiai matyti, kaip per paskutinį tūkstantį metų čia vienas kitą pamažu keitė ir sluoksniavosi graikų, tiurkų, germanų (jidiš), indų (romų), slavų dialektų kontinuumai. Žvelgiant iš istorinės perspektyvos, toks šio regiono kalbinis daugiasluoksniškumas tik dar kartą parodo, koks *reliatyvus* yra kalbos, tautos ir su jomis sietinos teritorijos santykis.

Dialektų kontinuumais Kamusello kartografuota garsinės ar žodinės kalbos istorinė kaita regione. Vis dėlto kalbos kaip *Einzelsprache* koncepto konstravimui kertinę reikšmę turi rašytinės kalbos ir rašto tradicijos susiformavimas. Rašytinių kalbų formavimąsi Kamusella pasirinko žymėti per *rašto sistemų / rašto* (angl. *writing system / script*) erdvinę ir chronologinę sklaidą. *Rašto sistemas* ar *rašto sąvoka* Kamusello apibrėžiama gana abstrakčiai, kaip „šnekamosios kalbos grafinės reprezentacijos būdas“ („a form of graphic representation of speech“, p. 228). Todėl nenuostabu, kad žemėlapiuose *rašto sistemomis* žymimos skirtingos ir, bent jau žvelgiant iš rašto lingvistikos ir rašto tipologijos perspektyvos⁵, ne visai tapačios *rašto* kategorijos. Pavyzdžiui, greta konkrečių rašto ženklų sistemų, t. y. arabų, armėnų, lotynų, glagolikos, graikų, hebrajų, kartvelų, kirilikos, runų ar sirų *raštu*, Atlase kartografuojamos ir rašmenų *atmainos* (pavyzdžiui, gotikiniai rašmenys, antikva, graždanka, žr. 6, 8, 13, 24 žemėl.), ir *istoriniai* tam tikro rašto *būdai* (pavyzdžiui, Karolingų minuskulas, žr. 2, 4 žemėl.), ir konkrečiai kalbai užrašyti pasitelktos *rašto sistemas* (pavyzdžiui, albanų, žr. 13 žemėl.). Kalbininkui žemėlapiuose pateiktas *rašto* kategorijas interpretuoti gal ir nebus sudėtinga, vis dėlto ne specialistą tokia *rašto* aspektų kategorizacija gali kiek ir paklaidinti.

Konkrečiau *rašto, rašmenų ir raštingumo* sklaida regione neatsiejama nuo atskirų religijų, t. y. vakarų ir rytų krikščionybės, judaizmo, islamo, plėtros. Būtent mono-teistinių religijų ir su jomis siejamų konkrečių šventraščių *kalbų* (hebrajų, lotynų, graikų, arabų, bažnytinės slavų) bei jų *rašmenų* (hebrajų abadžado, lotynų abėcėlės, graikų abėcėlės, arabų abadžado, glagolikos, kirilikos, armėnų, kartvelų abėcėlių ir kt.) plitimas, kaip rodo 2, 4 ar 6 žemėlapiai, formavo pirminę Vidurio Europos rašto kalbų istorinę panoramą. Rašto „sekuliarizacijos“ procesai skirtinguose regionuose išvelgtini apie XV ir XVI a. (p. 27, taip pat 6, 8 žemėl.) ir sietini, visų pirma, su spaudos išradimu ir reformacijos bei kontrareformacijos judėjimais, paskatinusiais *vietinių kalbų* (vernakulų) *rašto* ir rašytinės kalbos radimąsi. Būtent tokių rašytinių kalbų kūrimasis suteikė pagrindą šių *kalbų* kaip *Einzelsprache* sampratai atsirasti ir – ypač po standartizacijos procesų – įsitvirtinti (p. 27, 103). Skirtingų rašto formų plitimas

5 Plg. vokiškus ir angliškus terminų apibrėžimus, pateikiamus Dürscheid 2006 arba Meletis, Dürscheid 2022.

ir raida regione, pasak Kamusellos, iš esmės susumuotina dviem viena kitą papildžiusiomis arba pakeitusiomis formulėmis: *cuius regio, eius religio* (kieno valdžia, to ir religija) ir *cuius regio, eius lingua* (kieno valdžia, to ir kalba) (p. 49, 59).

Chronologiškai lyginant *Atlaso* žemėlapiuose užfiksuotas rašto ir rašmenų formas, jų pokyčius laike (plg. 2, 4, 6, 8, 13, 24 ir 34 žemėl.), akivaizdžiai matyti rašto kalboms pasitelkiamų rašmenų įvairovės mažėjimo tendencija: 34 žemėlapyje, kartografuojančiame 2009 m. rašto sistemas, iš istoriškai skirtingu metu fiksuotų bent dvylikos belieka tik trys rašmenų sistemos – visos abėcėlės: lotynų, graikų ir kirilika. Be įvairovės mažėjimo, taip pat ryški ir monoskriptizmo (angl. *monoscriptalism*, žr. p. 208), t. y. vienos rašmenų sistemos pasitelkimo kalbai užrašyti, tendencija, kurią, pavyzdžiui, galėtų iliustruoti albanų – paraleliai kurį laiką vartojusių lotynų, graikų ir arabų rašmenis – atvejis (p. 62–63, 146). Apibendrintai rašto ir rašmenų istorinę kaitą Vidurio Europoje kartografuoja 35 žemėlapis, kuriame ant trijų modernių rašmenų sistemų linijomis brėžiami istorinių rašto tradicijų kontūrai.

Be sistemingai žymimų *dialektų kontinuumų* ir *rašto sistemų*, *Atlase* skaitytojas taip pat ras žemėlapių, kartografuojančių kalbų sąjungas (angl. *language area*, vok. *Sprachbund*), oficialiąsias kalbas (10 žemėl.), regionines ir mažumų (pripažintas ir nepripažintas) kalbas (21 žemėl.), universitetų dėstomasias nenacionalines kalbas (39 žemėl.). Iš istorinių aspektų, be jau mano minėto *norminio izomorfizmo* principo, nuosekliausiai *Atlase* kartografuojami etniniai valymai: jiems iš viso skirti septyni (žr. 11, 19, 26, 27, 28, 29, 30) žemėlapiai.

Kamusellos *Atlasas* nuo panašaus pobūdžio kalbos kartografijos leidinių išsiskiria tarpdisciplinine, komparatyvine ir kritine prieiga: čia derinamos idėjų istorijos, kartografijos, socialinės kalbos istorijos, arealinės kalbotyros perspektyvos. Įspūdį palieka ir *Atlaso* geografinė bei lingvistinė, t. y. kartografuojamos erdvės ir kalbinių aspektų, aprėptis. Iš tiesų, ėmus sklaidyti leidinio žemėlapius į akis krenta *Atlase* pasitelkta geografiškai (ir geopolitiškai) labai plati *Vidurio Europos* samprata: kartografuojama geografinė erdvė čia apima teritoriją maždaug tarp dabartinės Vokietijos, Italijos vakaruose ir Rusijos rytuose, Skandinavijos pusiasalio šiaurėje ir Apeninų bei Balkanų pusiasalių pietuose. Tokia geografinė *Vidurio Europos* samprata yra gerokai platesnė nei, pavyzdžiui, pasitelkta Paulo Roberto Magoscio atlase *Historical Atlas of Central Europe*⁶, pagal kurį iš dalies ir modeliuotas Kamusellos leidinys (žr. p. xvi). Tačiau kokiais kriterijais remdamasis Kamusella apsibrėžė kartografuojamą regioną – nei „Pratarmėje“, nei „Ivade“ (kaip, pavyzdžiui, Magoscio atlase), nei pirmojo žemėlapio komentaruose (kur šiaip jau paaiškintos kitos pagrindinės *Atlaso* sąvokos) – skaitytojas nesužino. *Atlase* pasitelktą (geografinį, sociokultūrinį ir politinį) *Vidurio Europos* apibrėžimą skaitytojas ras tik terminų žodynyje. Bent jau prie akademinio diskurso pratusiam skaitytojui toks sprendimas – vieną iš pagrindinių *Atlaso* kartografavimo objektų paaiškinti tik leidinio gale – gali pasirodyti kiek neįprastas.

6 Magosci 2002, xi.

Atlaso žemėlapiuose projektuojama informacija – nuosekli, sisteminga ir išsami. Visuose žemėlapiuose išlaikomos tos pačios geografinės projekcijos, vienodas mastelio dydis ir sutartinių ženklų vienovė: plotiniam žymėjimui žemėlapiuose kiekvienai pasikartojančiai kategorijai pasitelkiamos tos pačios spalvos, simboliniam – tie patys sutartiniai ženklai, visuose žemėlapiuose dengiamos tos pačios žymėjimo kategorijos (dialektų kontinuumai, rašto sistemos, įvairių politinių vienetų ribos, reikšmingų urbanistinių centrų ar gyvenviečių pavadinimai). Nepaisant smulkių korektūros klaidelių, kurių tokios apimties leidinyje tikrai nedaug, žemėlapiai parengti kruopščiai, pateikiant tikslią ir išsamią kartografuojamų vaizdų visumą. Informacijos išsamumas, be abejonės, yra šio *Atlaso* stiprybė, vis dėlto tekstinių įrašų ir sutartinių ženklų gausa vietomis (pavyzdžiui, 11, 38 ar 40a žemėl.) gali kiek ir sutrikdyti prie žemėlapių kalbos nepratusį skaitytoją: juk vienas iš pagrindinių *gero* žemėlapių bruožų – komunikacinės žemėlapių žinutės aiškumas, trumpumas ir vienareikšmiškumas⁷. Be kita ko, žemėlapius ir komentarus skaitytojui lyginti taip pat gal būtų kiek lengviau, jei ir patys žemėlapiai (ne tik juos lydintys straipsniai) būtų buvę sunumeruoti.

Skirtingų mokslo disciplinų atstovai ar tiesiog smalsūs Vidurio Europos politinė kalbos istorija besidomintys skaitytojai *Atlase* tikrai turėtų „pamatyti“ ir „išskaityti“ netikėtų, nutylėtų ar iš lyginamosios perspektyvos rečiau aptartų Vidurio Europos kalbos ir rašto istorijos reiškinių (pavyzdžiui, apie Šventojo Atono kalno autonominės monastinės valstybės daugiakalbystę [p. 20–21], keturkalbę oficialių kalbų ir raidynų politiką Sovietų Baltarusijoje [1924–1938 m.] [p. 108], lotynų abėcėlės draudimą Bulgarijos turkų mažumai iki 1946 m. [p. 107] ar tarpukario Jugoslavijos serbokroatoslovėnų kalbos daugiaraštystę [angl. *multiscriptalism*, p. 208] [p. 109, 111] ir kt.). Kalbos sociologams, istorikams ar kultūros geografams leidinys, manau, tikrai pasitarnaus kaip kontekstinis regiono istorinės-kalbinės panoramos ar nacionalizmo istorijos šaltinis, o šių (ir kitų) disciplinų studentams – kaip pagalbinė priemonė, padedanti geriau suprasti ir paaiškinti tiek praeities, tiek ir šiandienos kalbos politikos procesus plačioje Vidurio Europos erdvėje.

Literatūra:

- BUSCH, BRIGITTA, 2017: „Expanding the Notion of the Linguistic Repertoire: On the Concept of *Spracherleben* – The Lived Experience of Language“, *Applied Linguistics* 38(3), 340–358.
- DARKES, GILES, 2018: „An Introduction to Map Design“, *The Routledge Handbook of Mapping and Cartography*, edited by Alexander Kent, and Peter Vujakovic, London: Routledge, 287–298.
- DÜRSCHIED, CHRISTA, 2006: *Einführung in die Schriftlinguistik*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

⁷ Darkes 2018, 295.

- GARCÍA, OFELIA; NELSON FLORES; MASSIMILIANO SPOTTI, 2016: „Introduction – Language and Society: A Critical Poststructuralist Perspective“, *The Oxford Handbook of Language and Society*, edited by Ofelia García, Nelson Flores, and Massimiliano Spotti, Oxford: Oxford University Press, 1–16.
- KAHN, LILY; AARON D. RUBIN (eds.), 2016: *Handbook of Jewish Languages*, Leiden: Brill.
- MAGOCSI, PAUL R., 2002: *Historical Atlas of Central Europe*, Seattle: University of Washington Press.
- MELETIS, DIMITRIOS; CHRISTA DÜRSCHIED, 2022: *Writing Systems and Their Use: An Overview of Grapholinguistics*, Berlin, Boston: De Gruyter.
- WOOD, DENIS, 2010: *Rethinking the Power of Maps*, New York: Guilford Press.

AURELIJA TAMOŠIŪNAITĖ
Sprachen Nordeuropas und des Baltikums
Institut für Slavistik, Turkologie und zirkumbaltische Studien
Johannes Gutenberg-Universität Mainz
Jakob-Welder-Weg 18
55099 Mainz, Deutschland
el. p.: atamosiu@uni-mainz.de

Gauta 2022 m. spalio 15 d.